

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 27
(19758)

2024 чылдың
апрель 10
среда

Хүннүң үнери — 05.57
Ажары — 19.30
Хүн дурту — 13.33

Садар өртээ
хостуг

12+

Кадыкшылче сонуургалды оттурары чугула

Материалды 5-ки арындан номчуур.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

Бизнесте херээженнер колдаан

Кызылдың Аныяктар ордузунга бир дугаар делегей чергелиг "Мой бизнес" – "Нежный бизнес" деп херээженнер шуулганы болуп эрткен. Аңаа Моолдун Увс болгаш Ховд аймактарындан, Хакасиядан сайгарлыкчылар киришкен...

\ 4-кү арында

Хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи

РФ-тиң Президентизиниң чарлыы ёзугаар Эрес-дидим чоруктуң орден-биле мөчээн соонда шаңнаткан маадырывыстың дугайында таныштырар-дыр бис...

\ 6-гы арында

482

хөй аал чурттаар бажыңнарның
капитал септелгезин чорудар.

Хааннар

шынаазының

таныштырылгасы

эгелээн

Москвага "Россия" деп делгелге-шуулган эрткен чылын ноябрь 4-те, Чоннуң чаңгыс деминиң хүнүнде, ажыттынганындан эгелээш, 60 хүннерге чедир чурттуң чоннарын мөөңнээн кол хемчег болу берген. Делгелге 2024 чылдың июль 8-ке чедир уламчылаар.

74 дугаар павильонда Тываның эң-не дээр дээн мастерлериниң хол-биле чазап кылган дериг-херексел-дери-биле дериттинген өгнү көргүзүп салган. Делгелгениң ажыттынган хүнүнден тура Тыва бодунуң национал онзагайы, культуразы, ёзу-чаңчылдары-биле хөйүнүң кичээнгейин хаара туду берген.

Дүүн, апрель 9-та, Москваның шагы-биле 10.00 шакта 74 дугаар павильонга «Тываның хааннар шынаазының эртинелери. «Аржаан-2» хааннар базыры» деп экспозицияның таныштырылгасы эгелээн. Келген чонга Тываның бир онзагай культура өнчүзү — хааннар базырындан тывылган эртинелериниң дугайында ТР-ниң Национал музейиниң экскурсоводу таныштырып турар.

Бүгү делегейге "Хааннар шынаазы" деп ат-биле сурагжаан Би-Хем кожуунда Туран шынаазында эрте-бурунгу базырыктарны археологтар хөй чылдар дургузунда казып, шинчилеп келген. "Аржаан-1", "Аржаан-2" базырыктардан тывылган ок-чепсек, эт-сеп, алдындан кылган янзы-бүрү дириг амытаннар дүрзүлери кылыглар-биле шиметтинген идик-хептиг хааннар чевеглери төөгү болгаш археология эртемнеринче "скифтер" деп ниити ат-биле кирген чоннарын төөгүзүңге чаа арыннарны ажыткан. "Аржаан-2" базырыктан тывылган хаанның хөй алдын эт-сепин, каасталгаларын шуткуп кылганының кончуг нарын аргалары скифтер Азия болгаш Европа диптерже амгы Тываның девискээринден тарап көшкен, скиф культура непертээн.

Москваның ВДНХ-да «Россия» делгелгезинге Тываның киржилгези онзагай черни ээлеп, чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан келген хөй чоннуң бедик үнелелдерин чаалап ап турарын чоргаарал-биле демдеглээри чугула.

/ Бистиң корр.

Шимчевес өнчү бүрүткели

Шимчевес өнчүнүң чаңгыс аай күрүне реестрин долу болгаш чиге медээлер-биле долдурарының дугайында Россияның Президентизиниң даалгазының күүселдезин Тыва Республиканың Чазанга сайгарып чугаалашкан.

Оң сорулгасы — күрүне реестринде бүрүткетпээн шимчевес өнчүнүң ээлерин илередип тыпкаш, бүрүткедири. Шимчевес өнчүнү бүрүткээриниң чаңгыс аай күрүне системазын (ЕГРН) 1998 чылда тургускан соонда, бүрүткетпээн шимчевес өнчү объектилери илереп келген. Оң мурнунда үеде шимчевес өнчүнү техниктиг инвентаризация бюраларына (БТИ), чер болгаш күүседикчи комитеттерге бүрүткедип турган болза, амгы үеде Шимчевес өнчүнү бүрүткээриниң чаңгыс аай

күрүне системазынга (ЕГРН) бүрүткедир.

1998 чылга чедир шимчевес өнчүнүң ээлерин апарганнарның чамдызы шимчевес өнчүнүң эрге-байдалын боттарының эки туразы-биле эде бүрүткедип алган. Ынчалза-даа шимчевес өнчүнүң ээлериниң хөй кезин өнчүнүң эрге-байдалын хоойлу ёзугаар бүрүткетпейн, чер болгаш өнчү үндүргелерин төлевейн турар. Чогумна оларже бүрүткетпээн өнчү объектилерин илередип тывары угланган. Ол ажылды чорудары чүгле тус чер бюджетин үндүрүг акшазы-биле долдурарынга херек звес, шимчевес өнчүнүң ээлеринге база чугула херек — Шимчевес өнчүнү бүрүткээриниң чаңгыс аай күрүне системазынга (ЕГРН) бүрүткел чокта олар черин болгаш бажың-балгадын садар, белекке бээр,

уруг-дарыынга дамчыдар эргези чок.

Росреестриниң Тывада албан черлериниң медээлери-биле алырга, 2022 чылда "эрге-байдалы чок" шимчевес өнчү объектилериниң саны 44 341 болган. Оларның аразында чер участкалары — 18 392, бажыңнар — 20 312, тудуглар — 5 611, тудуп дооспаан объектилер — 26.

2024 чылдың апрель 1-де байдал-биле, оларның саны 11 839-ка чедир азы 27 хууга кызырылган. Тывада 19 муниципалитеттин аразындан чүгле Чаа-Хөл кожуун девискээринге күрүне бүрүткели чок турган шимчевес өнчүнүң шуптузун илередип тыпкан. 573 объектиниң ээлерин 2026 чылга чедир илередип тывар ужурулуг тургаш, кожуунуң чагыргазы ону 2023 чылда күүседипкен.

Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар дээш 10 муниципалдыг

тургузугларда күрүне бүрүткели чок объектилериниң саны элээн эвээжээн. Бо ажыл хожудап турар кожууннарны Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг шүгүмчүлөп демдеглээн. Шимчевес өнчүнүң чаңгыс аай күрүне реестрин долу болгаш чиге медээлер-биле долдурарының дугайында Россияның Президентизиниң даалгазының күүселдезин доктааткан хуусаада — 2026 чылдың төңүзүңге чедир Тыва күүседип шыдавайн баар чыгы байдал тургустунган.

Мөңгүн-Тайга, Таңды, Өвүр, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Кызыл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожууннарда күрүне бүрүткели чок объектилериниң 25 хуу хирези илереттинген. Президентиниң даалгазын күүседириниң доктааткан хуусаазындан орайтай бергениниң чылдагааннарын айыткан тайылбыр бижиктерни кожууннарның чагырга даргаларындан алырын ТР-ниң Чер болгаш өнчү хамаарылгалар яамызының удуртулгазынга Владислав Ховалыг дааскан.

Боттарының шимчевес өнчүнү дүрген бүрүткедип алырынче республиканың чурттакчыларын Тываның Баштыңы кыйгырып, бүрүткеттиммээн шимчевес өнчү хоойлу ёзугаар ээзи чок кылдыр санадып болурун сагындырган.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албанының медээлеринден Ш. МОҢГУШ белеткээн.

Ажылдаар күзел-ле бар болза

Апрель 9-та ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар төвүңге парлалга конференциязы болган. Аңаа ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының бирги оралакчызы Шеңне Лапчаа болгаш ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар төвүнүң директорунуң оралакчызы Нам Дунзунмаа апрель 12-де Бүгү-россия чергелиг хостуг ажыл туруштарының ярмарказын республика девискээринге калбаа-биле эрттирериниң дугайында дыңнаткан.

Бо чылгы ярмарканың өске чылдардан ылгалдыг чүүлү, чарлаттыгана Кадыкшыл чылы база Өг-бүле чылынга тураскааткан "Кадык чарыш" деп спортчу хемчег-биле эгелээр деп турар. Аңаа хоорайның күш-ажылчы коллективтеринден чыгып келген 100 ажыг кижилер апрель 12-де 10.00 шакта Аныяктар сесерлиинден чаржып үнгеш, И. Ярыгин аттыг спорт комплекзинге чедир маңнаар.

Ол хүн республиканың бүгү кожууннарынга шак-ла ындыг ярмарка эртери билдингир. Кызыл хоорайга ярмарка ийи шөлге: Аныяктар ордузунга болгаш И. Ярыгин аттыг спорт

комплекске эртер. Аныяктар ордузунга ТР-ниң Эртем болгаш өөредилге яамызы, ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле яамы болгаш ТывКУ, "Баштайгыларның шимчээшкини" хөй-ниити организациязы Аныяктар шуулганын организаастап эрттирер.

Ярмарканың кол шөлчүгештери И. Ярыгин аттыг спорт комплекске болур. Аңаа 40 ажыг шөлчүгешке ажыл дилекчилеринге консультациялар болгаш өске-даа медээ-тайылбырлыг дуза алырынга эптиг байдалдарны тургузар. Ол ышкаш ТР-ниң Чонну ажылга хаара тудар төвүнүң кол партнёрлары болгаш 50 ажыг улуг организацияларның ажыл берикчилери боттарынга хереклетинип турар специалистерни ярмарка киржикчилериниң аразындан шилип алырынга белең.

"Эрткен чылын ярмаркаже 11 муң кижини хаара туткан болза, бо чылын 55 муң чедир чонну хаара тудар сорулганы салган бис. Апрель 12-де болур ярмаркага билет-кел ажылдарын кылып тура, хостуг ажыл олуттары бар республиканың бүгү албан организациялары, яамыла-

рынга "Работа России" деп порталче медээзин салырын Чонну ажылга хаара тудар төп дыңнаткан. Ынчалдыр апрель 12-де болур ярмаркага киржикчилери 1340 хостуг ажыл туружундан бодунга тааржыр ажылды шилип алыр аргалыг болур. Ярмарка Бүгү-россия чергелиг болганда, республикадан дашкаар регионнар: Ямало-Ненецк автономнуг округ, Сахалин, Рязань, Самара, Кемерово областары, Красноярск край, Кузбасс киржип турар. Бир звес ажыл дилекчизи ол регионнарның кайы-бирээзинге ажылдаар күзелдиг болза, ярмарка үезинде ол-ла черге онлайн консультацияны эрткеш, бодунуң резюмезин чорудуп болур аргалыг бо-лур" — деп, оралакчы сайыт Шеңне Лапчаа дыңнаткан.

Республика девискээринде эң-не херегелдиг мергежилдерге эмчилер, башкылар, кижизидикчи башкылар, тудугжулар болгаш орук-тудуг талазы-биле адырга ажылдаар специалистер хамааржып турар. Оон аңгыда "Тываэнерго" — 20, "Лунсин" — 38, "Тывахарылзаинформ" 20 хостуг ажыл олудун ажыл дилекчилеринге сүмелеп

турар деп, Нам Дунзунмаа тодаргайлаан.

Бо чылын ТШО киржикчилери болгаш кадыкының байдалы кызыгаарлыг арга-шинектиг улусту ажылга тургузар талазы-биле улуг кичээнгейини салып турар. Оларга ярмарка үезинде тускай аңгылаан шөлчүгештер ажылдаар.

Оон аңгыда, апрель 12-де И. Ярыгин аттыг спорт комплекстин даштынга 60 хире майгынга ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузу социал керээзугаар бодунуң хууда ажыл-херээн эгелеп алган сайгарлыкчыларның кылган продукциязының садыг-делгелгезин организаастаар. Ярмарка киржикчилери ол-ла садыг-делгелгеден көдээ ажыл-агый продукцияларын садып алыр аргалыг болур.

Ниитизи-биле хостуг ажыл туруштары хөй. 2023 чылда ындыг ярмаркадан 570 кижиге ажыл тып алган болза, бо чылын 700 кижини ажылга тургузар сорулга бар. Ажылдаар күзел-ле бар болза, кандыг-даа ажылды ярмарка үезинде тып ап болур дээрзин ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының бирги оралакчызы Шеңне Лапчаа дыңнаткан.

/ Карина МОҢГУШ.

Кадыкшылче сонугалды оттурары чугула

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ВЛАДИСЛАВ ХОВАЛЫГ 2024 ЧЫЛДЫ БИСТИҢ РЕСПУБЛИКАВЫСКА КАДЫКШЫЛ ЧЫЛЫ КЫЛДЫР ЧАРЛААН.

КҮРҮНЕНИҢ КОЛ СОЛУГАЗЫ – КАДЫК НАЦИЯ

Хемчегниң байырлыг ажыдышкынында Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы Орлан Сарыглар чыылганнарга байыр чедирип сөстү алган. Республикада кадыкшылды быжыглаарынче болгаш узун назылаар чорукту көвүдедиринче угланган бир дугаар мындыг улуг хемчег болуп эртип турарын ол демдеглээн.

“Кадык нация дээрге бистиң күрүненистиң политиказының кол сорулгазы болгаш келир үеде ажыктыг болур кылдыр шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыгларының бирээзи-дир. Чүгле кадык болгаш идепкейлиг кижилер бүрүнү-биле бодунуң угаанының күш-ажылының, сагыш-сеткилиниң күш-шыдалын боттандырып, бүдүн-бүрүн өг-бүлени тудуп, төлөпиг ажы-төлдү кижизидип шыдаар. Ону чедип алыры-биле күрүнө бүгү-ле эптиг байдалдарны тургускан. Россияның Президентизиниң эгелээшкени-биле кадык камгалал адырының инфраструктуразы чаарттынып, медицина дериг-херекселдери болгаш машиналар-биле чүмнеттинип турар. Бис бо бүгүнү республикавыстың чижээнге чылдан чылче көрүп турар бис” – деп, Тываның Чазааның Даргазының оралакчызы чугаалаан.

КАДЫК КАМГАЛАЛ АДЫРЫНЫҢ ЧЕДИИШКИННЕРИ

Кадыкшыл дээрге кижилер бүрүзүнүң канчаарга-даа чарлып болбас эргези. Аңаа чүгле аарыгларның чогу болгаш мага-бодунуң кадык болуру эвес, а кижиниң сагыш-сеткил, социал талазы-биле чаагай

чоруу хамааржыр дээрзин Республиканың кадык камгалал сайыды Анатолий Югай демдеглээн.

Ол ышкаш Тываның де-вискээринде “Кадык камгалалы” болгаш “Демография” национал төлөвилелдерниң боттанылганын база түңнээн. Эмнелге албан черлериниң аразына “Кадыкшыл албаны” деп улуг улуска эмчи дузазын чедирип турар өөредилге номун негиздегениниң ачызында Республиканың консультация-диагностика төвү эң негизин түңнелдерни көргүскен. Улуг-Хемниң болгаш Чөөн-Хемчиктиң кожууннар аразының медицина төптери “Хөй-ниитиниң кадыкшылын быжыглаары” деп төлөвилел-биле чурттакчы чонну кадык амыдыралче чедиш-кинниг сорул кириген.

Оон ыңай эртем-практиктиг конференцияны база эрттирген. Аңаа чурттакчы чоннуң кадыкшылын быжыглаарынче, кадык камгалал адырының хөгжүлдизиниң нарын айтырыгларынче угланган айтырыгларны база чедиш-кинниг боттанып турар стратегияларны, программаларны, практи-

каларны чугаалашкан.

Конференцияга республиканың болгаш өске регионнарның кадык камгалал адырының көскү ажылдакчылары тус-тузунда илеткелдерни кылган. Аңаа Сибирь федералдыг округтуң профилактика талазы-биле штаттан дашкаар специалисти Марина Фомичева байыр чедирип сөстү алган. Ол ышкаш ТР-ниң Кадык камгалалының төлөвилелдер офисиниң удуртукчузу Эренма Ондар республикада төлөвилелдерниң боттанылганын тодазы-биле таныштырган. “Алтай крайда хөй-ниитиниң кадыкшыл эргелелиниң системазында комплекстиг аргаларның боттанылганы” деп илеткелди Алтай крайның профилактика талазы-биле штаттан дашкаар кол специалисти Т.В. Репкина кылган. Россияның Кадык камгалал яамызының төлээзи Мария Лопатина “Чоннуң кадыкшылын быжыглаарына херээжен кижиниң ролу” деп илеткелди кылганы кончук солун болган. Оон аңгыда, неврологияның штаттан дашкаар специалисти Херелмаа Монгуш, онкологияның штаттан дашкаар специалисти Омак Ондар,

Медицина палатазының төлээзи, штаттан дашкаар кол диетолог Анжела Канчыыр-оол, ТР-ниң медицина, социал айтырыглар болгаш эргелелиниң кол эртем ажылдакчызы Кара-кыс Аракчаа база боттарының угланышкындарына илеткелдерни кылган.

АРБАТ ШӨЛҮНГЕ УЛАМЧЫЛААН

Найысылал Кызылга Кадыкшыл хуну Арбат шөлүнге база уламчылаан. Аңаа республиканың билдингир спортчулары, эмчилери, артистери киришкен.

Кызылдың чурттакчыларына болгаш аалчыларына Тываның база бир билдингир спортчузу Тумер Ондар бодунуң кижизиттирикчилери-биле сула шимчээшкенин эрттирген. Аңаа кижилер бүрүзү киржир аргалыг болган.

“Амгы үеде бодунуң кадыкшылынче кичээнгеи угландыры чугула. Хүннүң-не шак бо бөдүүн мергежилгелерни кылып тургаш, кадыкшылывысты амгы байдалывыстан оон-даа экижидип болур бис” – деп, Тумер Ондар чугаалаан.

Ол ышкаш Республиканың хөй-ниитиниң кадыкшылы болгаш профилактика төвүнүң эмчизи Анастасия Хомушку чыылганнарга кадык амыдыралды бичизинден тура сагыыр херек, ол ышкаш ону амыдыралче идепкейли-биле кириери кижиниң организминге эки салдарлыг болгаш өскелерге кадык амыдыралды суртаалдарына ажыктыг дээрзин чугаалаан.

Оон соонда чыылганнарга кадыкшылга хамаарышкан янзы-бүрү викториналарны организаастаан. Келген аалчылар кадык амыдыралга хамаарышкан болгаш ону шын сагыырының дугайында айтырыгларга идепкейли-биле харыылааннар.

Республикага Кадыкшыл хуну чүгле найысылалга эвес, кожуун бүрүзүнге база тус-тузунда профилактиктиг акциялар болгаш хемчеглер-биле болуп эрткен.

/ Чыжыргана СААЯ.

Буян ООРЖАКТИҢ тырттырган чуруктары.

КАДЫКШЫЛ ШУУЛГАНЫ

Апрель 7-де Тывага Бүгү-делегейниң кадыкшыл хунун демдеглеп эрттирген. Аңаа тураскааткан янзы-бүрү профилактиктиг акциялар болгаш хемчеглер болуп эрткен. Байырлалдың кол болуушкуну “Сүбедей” спорт өргээзинге болуп эрткен “Кадыкшыл шуулганы” болган.

Аңаа спорттун ушу, скандинав кылаш дээн ышкаш хевирлеринге болгаш дойдан савалар кылырына мастер-класстарны эрттирген.

Хостуг хүрешке 60 килге чедир Европаның 3 дакпыр чемпиону Опан Сат эртенги үеде бодун канчаар күш кирип ап турарын көргүскен. Оон мастер-класзының кол сорулгазы кадыкшылын быжыглаар, узун назылаар, эрестиг, омак-сергек болуп күзелдиг кижилер-биле арга-дуржулгазын үлежири болган.

“Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның бо чылды кадыкшыл чылы кылдыр чарлааны кончук эки болду. Чүге дээрге бистиң чуртталгавыс кадыкшылывыстан дорт хамааржыр” – деп, Опан Сат чугаалаан.

Ол ышкаш республиканың эмнелге албан черлери боттарының шөлчүгештерин ажыдып, чыылган чурттакчы чонга эмчи шинчилгелерин эрттирип, арга-сүмезин кадып турган. ВИЧ аарыын дораан илередир тестиже, ханда холестерин болгаш чигирниң деңгелин хынаарынче, маммография, флюорографияже болгаш өске-даа процедураларже чон хөйү-биле оочурлап, кадыын хынадып ап турганнар.

Хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи

Украинаның девискээринге тускай даалгалар күүседип тургаш, бодун хайыралавайн, эрес-дидим чоруун көргүскени дээш РФ-тиң Президентизиниң чарлыы эзугаар Эрес-дидим чоруктуң ордени-биле мөчээн соонда шаңнаткан маадырывыстың дугайында таныштырар-дыр бис.

бир чыл болганда, "В", "С" категорияның автомашина башкараар шынзылгазын алган.

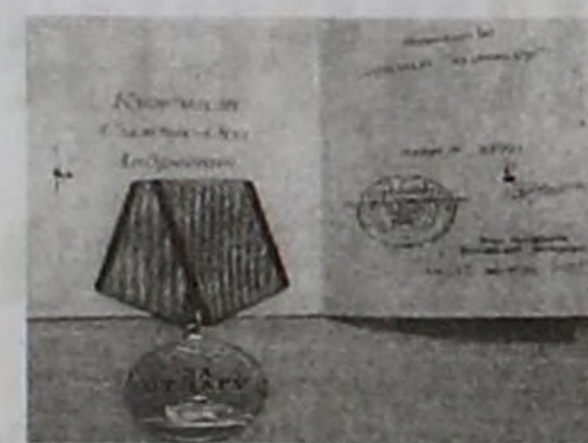
Чурттап келген кыска назынының дургузунда ол 2 ажы-төлүнүң адазы, өөнүң иштиниң ынак эжи, төрелдериниң бүзүрелдиг чөлөнгийжи, эш-өөрүнүң эзулуг өңнүү, кижиги бүрүзү-биле кандыг-даа темага чугаалажыр турган. Оон аңгыда, ол кээргээчел, дузааргак, сагыш човаачал кижиги. Бергелерге таварышкан улусту черле кагбас, кымга-даа дуза кадарындан ойталавас.

Шериг хүлээлгезин Россия Федерациязының Чепсектиг

Куштеринге Чита хоорайның 48271 шериг кезээнге 2004–2006 чылдарда эрттирген. Түңнелинде, улуг сержант болган. 2006 чылдан тура Юрга хоорайга 21005 шериг кезээнге керээ эзугаар оператор-геодезист кылдыр ажилдаан. 2009 чылда керээзиниң хуусаазы төнерге, курлавырже халажып үнген. Улаштыр 2010 чылда ол-ла шериг кезээнге БМ-21 "Град" комплекзинге взвод командириниң ора-лакчызы, машина командири деп албан-хүлээлгеже кирген. 2013 чылда керээзиниң хуусаазы төнерге, халашкан. 2014 чылдан эгелээш, ол-ла шериг кезээнге артиллерия дивизионунуң реактивтиг батареязының, реактивтиг артиллерия взводунуң санаашкынының машина командири кылдыр ажилдаан. 2015 чылда Тыва Республиканың Кызыл хоорайда 55115 дугаар шериг кезээнче шилчиттирип алган. 2018 чылда ол-ла шериг кезээнге хары угда 10 чылдың керээзин чарып алгаш, боду чоруур артиллерия взводунуң командири кылдыр ажилдап турган.

Шериг албан-хүлээлгезин күүседип турар үеде Сылдыс Күжүгет эвээш эвес шаңнал-макталды алган. 2016 чылда "Пальмирни хостаа-

ны дээш", "Сирияның шериг операциязының киржикчизи" деп медальдарның эдилекчизи болган. 2022 чылда "Эрес-дидим чоруу дээш" деп медаль-биле база шаңнаткан. Оон аңгыда, 2018 чылда албан-хүлээлгезин үлегерлиг күүседип турары дээш ТР-ниң Баштыңының Хүндүлел бижи-биле ооң ажылын үнелээн. Тиелелге хүнүнде шериглерниң байырлыг чыскаалынга, Ада-чурттуң Улуг дайынының Тиелелгезиниң 75 чыл оюнга шериглер чыскаалынга киришкени дээш Дайынчы дем каттыштырылганы быжыктырганы база оон-даа хөй-хөй медальдарның эдилекчизи болган. 2022 чылдың январь айда

шериг кезээниң командириниң дужаалы-биле Донецк болгаш Луганск республикаларның тайбың чурттакчыларын хостаары-биле Украинаның девискээринде болуп турар шериг операциязынче киржип чорупкан. 2023 чылдың февраль 12-де шериг албан-хүлээлгезин күүседип тургаш, маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган.

/ Чыжыргана СААЯ.
Чуруктарны маадырның
чоок кижилеринден алган.

| ДОКТААЛ-СААВЫР |

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге кириген үлүг-хуузу, аныяк-өскенниң сагыш-сеткил, мөзү-шынарын кижизидер хөй-ниити ажылынга идепкейи, тускай шериг операциязының киржикчилерин деткээни дээш "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты

күш-ажылдың хоочуну, "Боевое братство" Бүгү-российжи хөй-ниити организациязының Тывада салбырының кежигүнү Тамара Александровна НАВОДКИНАГА тыпсыр.

культура болгаш уран чүүлдү сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу, ак сеткилдиг ажылы дээш "Тыва Республиканың алдарлыг артизи" хүндүлүг атты

"Тываның национал оркестри" күрүнениң бюджеттиг албан чериниң артизи Айдың Сергеевич СЕДИИГЕ тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2024 чылдың февраль 6
№ 31

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле шаңнаарының дугайында

Албан чериниң ажил-чорудулгазынга ак сеткилдиг ажылы, бедик көргүзүглери дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле

Тыва Республикада Росгвардия эргелелиниң (Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Тожу болгаш Тере-Хөл кожууннарны

харыылаан) лицензия-чөпшээрел салбырының улуг инспектору, полицияның капитаны Шолбан Михайлович САЛЧАКТЫ,

Тыва Республикада Росгвардия эргелелиниң (Таңды, Тес-Хем, Эрзин болгаш Чеди-Хөл кожууннарны харыылаан) лицензия-чөпшээрел салбырының улуг инспектору, полицияның капитаны Орлан Михайлович САЛЧАКТЫ,

Тыва Республиканың саң-хөө системаның сайзыралынга идепкейлиг киржилгези, ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле**

Тыва Республикада Федералдыг казначейство эргелелиниң 16 дугаар салбырның даргазы Марта Дугжотовна АЛДЫН-ООЛДУ,

Тыва Республикада Федералдыг казначейство эргелелиниң операция ажылы болгаш орулгалар салбырының казначейи Екатерина Манган-ооловна МОНГУШТУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2024 чылдың февраль 9
№ 32

Тыва Республиканың күрүне шаңналы-биле шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүлдүң сайзыралынга кириген үлүг-хуузу, аныяктарга болгаш уругларга деткимчези, хөй чылдарда чогаадыкчы ажил-ижи дээш "Тыва Республиканың улустуң артизи" хүндүлүг атты

"Салчак" хөгжүм чогаадылгазының лабораториязы" кызыгаарлыг харысалгалыг ниитилелдин удур-

тукчузу Борис Балчирович САЛЧАККА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2024 чылдың февраль 9
№ 33

Тыва Республиканың күрүне шаңналы-биле шаңнаарының дугайында

Культура болгаш уран чүүлдүң сайзыралынга кириген үлүг-хуузу болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Тыва Республиканың алдарлыг артизи" хүндүлүг атты

Сүт-Хөл кожуунуң чагыргазының культура эргелелиниң режиссеру Роман Эрестиг-оолович ОНДАРГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2024 чылдың февраль 20
№ 44

Тыва Республиканың Баштыңының "Тыва чоннуң чоргааралы" Күрүне шаңналы тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдизинге кириген үлүг-хуузу болгаш көдээ ажил-агый адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың Баштыңының "Тыва чоннуң чоргааралы" Күрүне шаңналын**

"Мөген-Бүрен" Тыва Республиканың күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң директору Өшкү-Саар Аракчааевна ООРЖАККА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2024 чылдың февраль 22
№ 50

Тыва Республиканың күрүне шаңналы-биле шаңнаарының дугайында

Эртемни сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу база хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш

"Тыва Республиканың мурнунга ачы-хавыязы дээш" Тыва Республиканың медалы-биле

Тываның бойдус курлавырларын комплекстиг шингээдир институту Федералдыг күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери Россияның эртемнер академиязының Сибирь салбырының башкарыкчы эртем ажилдакчызы Валерий Окпан-оолович ООРЖАКТЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2024 чылдың февраль 22
№ 51

Тыва Республиканың күрүне шаңналы-биле шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты

"Дети войны" Бүгү-российжи хөй-ниити организацияның Тывада салбырының удуртур чериниң даргазы, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының хоочуну Владимир Васильевич СПИРИНГЕ тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2024 чылдың февраль 22
№ 52

ЧОННУҢ КАДЫКШЫЛЫ

Эм-дом шынарлыг Чедер хөл

Шаг шаандан-на Тываның чонунга Чедер-Хөлдүң эм-дом шынары билдингир. Эң ылаңгыя кеш болгаш мага-бот-туң чүс аарыгларына ооң малгажының болгаш суунуң эм-дом салдарлыг дээрзин билир болгаш, кижилер бо хөлге эмненип кээп турганнар. Чедер хөлдүң эм-дом шынары Израильде "Өлүг далайның" ындыг шынарындан-даа эки дээрзин эртем-шинчилел ажилдары көргүскен.

Тыва Арат Республика үезинде, 1932 чылда, бо хөлдүң эриинге "Чедер" курортту ажыткан. Ол курортка чүгле Тывадан эвес, а бүгү Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы булуңнарындан хөй кижилер эмнедип кээп турганнар. Ынчангы үениң эмнээшкин аргалары-биле кеш, сөөк-даяктың чүс, нерв системаның дээш өске-даа аарыгларны чедиш-кинниг эмнеп турган.

Чуртка социал-экономиктиг сандарашкынныг болууш-куннарның уржуундан, черле ынчаш, "Чедер" курорттуң материал-техниктиг баазасы эргилээнинден сөөлгү элээн каш чылдар соңгаар бо курорттуң ажил-чорудулгазы соксаан.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүл-дезиниң 2020–2024 чылдарда хууда программасын Россия Федерациязының Чазаа хүлээп

алган ачызында "Чедер" курортту катап тургузарының аргазы тыптып келген. Бо курортту чаартыр тудуп, катап ажылгалга кириери Тыва Республиканың Чазаның ажил-чорудулгазының кол угланыышкыны. "Чедер" курортту катап тургузарының 700 сая рубльди ТР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң хууда программасындан тускайлап үндүрген. Бо чугула ажилды Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг бодунуң хууда кичээ-гейинде доктаамал тудуп турар.

Апрель 4-түң хүнүнде республиканың массалыг информация чепсектериниң ажил-дакчылары "Чедер" курортка баргаш, ында чаартылгаларны болгаш чаа чүүлдерни магадап көргөннер. Амгы үениң төлө-вилелдери ёзугаар чаа технологиялар-биле туткан эмнелге, чуртталга болгаш дыштанылга бажыңнары Чедер хөлдүң эриинден ырак эвесте бедип үнүп келгилээн. Курорттуң

девискээри арыг-силиг, ону чаагайжыдарына белеткел ажилдары бүрүнү-биле доозулган. Часкы малгаш-балар кургай бээри билек, ыяштарны олуртур, оът-сиген үрезиннерин чажар дээш өске-даа ажилдар эгелээр.

"Чедер" кадыкшылга чери кызыгаарлаан харысалгалыг ниитилелдиң чиңгине директору Виктор Сарыг журналистерни курорттуң бажыңнарынче эдертип кирип, эмнедип келген кижилер каяа чурттаар, каяа, кандыг эмнелгени эртер, каяа канчаар дыштанырын тайылбырлап көргүскен. Ол черлерге тургузар эмнелге дериг-херекселин шуптузун садып эккелген, оларны тургузар ажилдар амгы үеде чоруп турар. Чедер хөлдүң малгаш-балары, суу-биле кижилерниң кеш, чүс-даяк, нерв дээш өске-даа аарыгларын эмнээринге ажылгаар амгы үениң технологияларының дериг-херекселин тургузуп турар. Кадыының бай-

далы кызыгаарлыг кижилерни эмнээринге таарыштыр кылган тускай дериг-херекселдер база бар. Малгаш азы суг ванна-ларынга кирер, массажадыр дээш оон-даа өске янзы-бүрү эмнелгени эрттирип алыр дээш келген кижилер дыштаныр, кофе, шай азы Чедерниң минералдыг суун ижип болур черлерни дерип кылырын амгы үеде доозуп турар.

"Чедер" курортка 238 кижиге хары угда эмнедип, чурттап болур. Бир азы ийи кижиге чурттаар, чаагайжыды кылган өрээлдерлиг чаңгыс каът 6 бажыңны туткан. Үш каът бажыңда ажы-төлдүг өг-бүлелер чурттаар делгем өрээлдер база бар. Чедер хөлдүң эриинде чайгы бажыңнары туткан. Чуртталга корпустарына тургузар оруннар, телевизорлар, соодукчулар дээш өске-даа эт-септи бүрүнү-биле садып эккелген. Оларны өрээлдерде тургузуп эгелей берген.

Хары угда 200 ажыг кижиге чемненер столоваяга аш-чем белеткээринге херек шупту дериг-херекселди, аяк-сава, стол, сандайлар дээш өске-даа эт-септи, шеверлел ажилдары чоокку хүннерде доостурга, тургузуптар.

Хөл кыдында чайгы эштер бассейн бар. Ооң кыры шы-выглыг, суун чылыдып болур. Хөлдүң эриинде пляж тудуп турар. Пляжтан хөлдүң суунуң кырынче элээн узун көвүргүлери туткан. Ол көвүргүлере селгүүстеп, Чедерниң эм-дом шынарлыг агаарын тынып,

эмненип болур. Кызылдан азы суурлардан пляжка эштип алыр күзүлдиг кижилер машиналарын тургузар шөлдү аңгы кылдыр кылып турар.

"Чедер" курортту канчаар чаартыр кылганын, оңу эде дерээнин, аңаа канчаар эмнедип, дыштанып болурун шуптузун саазына тайылбырлап бижири, чурукка тырттырып көргүзери болдунмас. Ону чүгле кижиге суглуг караа-биле көрүп, судалдыг холу-биле тудуп билип ап болур.

"Чедер" курортка ажилдаар эмчилер, медицина сестралары дээш өске-даа специалистерниң четчелээшкини эгелей берген.

Курортка дыштанып, эмнедип келген кижилерниң амыр-дыжын, айыыл чогуң боттандырап камгалал албанын база тургузар. Ооң ажылынга херек дериг-херекселдерни тургузар. Курорттуң девискээринге, хөй кижилер чыгыр черлерге видеохайгаарал камераларын дерип азар.

Үндезинни-биле чаарттыг-ган "Чедер" курортту келир чайын ажыдарын планнаан. Баштайгы үеде курорт Дыштанылга пансионаты кылдыр ажыттынар, РФ-тиң социал сайзырал болгаш кадык камгалал хайгаарал албанының федералдыг органна-рының чөпшээрелин алган соонда, бүрүн эрге-байдалдыг курорт-кадыкшыдылга албан чери чергелиг ажилдай бээр.

Ада ТЮЛЮШТУҢ
тырттырган чуруктары.

| СУГ ҮЕРИНГЕ УДУР БЕЛЕТКЕЛ |

Бүгү күштү мөөңнээр

Тыва Республиканың Чазаның апрель 8-те Аппарат хуралына суг үеринге белеткел ажилдарының дугайында база чугаалашкан.

"Апрель айда Тывага агаарның чылыыры 2 градус бедир, ынчангаш хар дүрген эриир. Суг үеринге хемчеглерни баш бурунгаар ап чорудар, үерни озал-ондак чок эрттирер, хемнерге доштуң тырлыр чоруун болдурбас сорулга-биле Россияның Тыва Республика талазы-биле эргелели хемнерниң байдалын шинчилеп турар дээрзин Тываның

Баштыңы Владислав Ховалыг дыңнаткан.

Суг үериниң кээрин чурт-такчы чонга өй-шаанда дыңнадыр, озал-ондакты шалыпкын чайладыры-биле бүгү күштү болгаш дериг-херекселди бүрүн белеткээрин республикада хамааты камгалал болгаш онза байдалдар албан черлеринге Тываның Баштыңы дааскан.

Үер суун дозуп аксыр талазы-биле инженер ажилдарны чорударының чурумун бо неделяның төнчүзүнге чедир ажилдап кылырын, үер суунга удур чалдарны быжыглаарын-

га болгаш сугну чурттакчылыг черлерден чайладыр аксырынга херек даштыг элезинни четчири-биле курлавырлаар даалганы муниципалитеттерниң удуртукчуларына берген.

Тываның девискээринге суг үерин хөй чылдарда шинчилээни ол үш чадалыг дээрзин илереткен.

Бирги чада – март, апрель айларда тайга-даглар эдээнде хар ээрээш, ооң суу чавыс девискээрлерде чурттакчылыг черлерни болгаш оруктарны хөмө алыры. Чижээлээрге, Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурнуң чөөн чүгүнде Хербис

дагның барыын талазы, Кызыл хоорайның оң талакы микрорайоннуң чөөн талазында даглар баарында Азас дээш өске-даа кудумчулар.

Ийиги чада – часкы үер (май, июнь айларда). Тайгалар кырында харның эрири болгаш чер адааның сугларының көдүрлүрү. Саян сынның барыын болгаш чөөн талазында тайгалардан баткан хемнерниң уннарында 6 кожуунда чурттакчылыг черлер часкы үер суунга алзып болур. Чижээлээрге, Тожуда Сыстыг-Хем суур, Улуг-Хем унунда Оттук-Даш арбан, Ийи-Тал суур, Элегес хем унунда Элегес суур.

Үшкү чада – чайгы үер (июль-август). Тайгаларга суггур чаыстар чагганындан

тыптып болур. Улуг-Хем, Алаш, Хемчик дээш өске-даа хемнер уннарында чурттакчылыг черлерни хөмө ап болур. Чижээлээрге, Кара-Хөл, Суг-Аксы, Кара-Чыраа дээш оон-даа өске.

2023–2024 чылдарның кыжынында чагган харның кылыны ооң мурнунда кыштарда чагганындан 130–330 хуу бедик дээрзин хемчээл шинчилелдер көргүскен. Тайгалар кырында болгаш оларның арга чарыының талазында кылын хар ам-даа эривээн. Апрель–май айларда часкы үер мурнуку чылдардан-даа озал-ондактыг боор дээрзиниң айылы бар.

/ Арынны Ш. ЛОПСАН
белеткээн.

Бизнесте херээженнер колдаан

Апрель 5-те Кызылдың Аныяктар ордузунга бир дугаар делегей чергелиг "Мой бизнес" – "Нежный бизнес" деп херээженнер шуулганы болуп эрткен. Аңаа Тывадан аңгыда Моолдун Увс болгаш Ховд аймактарындан, Хакасиядан ниитизи-биле шуулганга 200 ажыг сайгарлыкчылар киришкен.

Шуулганның ажыдышы кынынга ТР-ниң экономика сайыды Айдыс Сат киришкен, ниитизи-биле чуртта чарлаттыгган өг-бүлө чылынга тураскааткан "Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткиир" национал төлөвилелдин иштинде кирип турар хемчеглерниң бирээзи болган бо шуулганы эрттирп турарының кол чылдаганы, элээн шуудай берген сайгарлыкчы херээжен чоннуң аразында арга-дуржулга солчулгазын чорудары база чаа эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга кандыг күрүне деткимчелери барының дугайында тайылбырлап, оларны деткири болуп турар. Чүге дээрже республикада ниитизи-биле 9 муң ажыг сайгарлыкчыларның 55–60 хуузу херээжен чон болуп турар. Олар эр кижилерге шыңгыы адааннажылганы тургузуп эгелээн болгаш бодунуң ажил-херээн хөгжүдөр дээш, кызымак ажилдап турарын демдеглээн.

Ооң соонда хей-ниитизи, хууда бодунуң сайгарлыкчы ажилын хей чылдар дургузунда чедишкенин чорудуп турар офтальмолог эмчи Айлана Ховалыг, Тывада Чонну ажилга хаара тудар төптүң Кызылда эргелелин даргазы Галина Кочергина, "Россияның Ажаалга банкызы" акционерлиг ниитилелдин Кызылда салбырының эргелекчизи Ирина Грудина, Увс, Ховд аймактарың Садыг-үлетпүр палаталарының даргалары С.Санж, Б. Мандалбаяр чыылганнарга байыр чедирип, сөс алгаш, сайгарлыкчы чорукту чедишкенин чорударына кижиниң бодунуң изиг күзели, тура-соруу болгаш мурнунда салган сорулгазын чедип алыр дээш, кандыг-даа шаптараазынарга торулбайн, чүгле бурунгаар чүткүлдүг болуру чугула деп чугаалааннар.

Эрткен 2023 чылдың түңнелдери-биле республика девискээринге бодун ажил-биле хандырттыгган улустуң саны 1025 четкен. Оларның аразындан 523 кижиге Кызыл хоорайда хууда сайгарлыкчы ажилын эгелеп, бодун ажил-биле хандырган. 2024 чылда шак-ла ындыг бодун ажил-биле хандыра күзүлдүг улуска 350 муң рубль күрүне деткимчезин бээр дугайында Тывада Чонну ажилга хаара тудар төптүң Кызылда эргелелин

/ ТР-ниң экономика сайыды Айдыс Сат.

даргазы Галина Кочергина дыңнаткан.

Ол хүн Аныяктар ордузунга шуулганың организакчыларының баш бурунгаар саналдааны ёзуугаар ооң киржикчилери шупту херээжен кижиниң арыг сеткилин илереткен ак өңүг хептиг чедип келгени көрүштүг болгаш бир-ле байырланчыг шинчи кирип турган. Оларга 18 спикер ийи аңгы шөлчүгешке: дискуссиялыг болгаш өөредилгелиг кезээнге сайгарлыкчы чорукту чүдөн эгелээри, ону деткиир кандыг күрүне программалары барының дугайында база боттарының сайгарлыкчы чоруун хөгжүдүп алыр дээш, бо хүнде чедишкенин ажилдап турар сайгарлыкчылар кандыг бергедээшкенин алып эрткенин дугайында арга-дуржулгазын солчуп, янзы-бүрү мастер-класстарны эрттирген. Ол ышкаш эксперттер бизнести чедишкенин чорударының чажыттарын, чаа чүүлдерден чыдып калбайн, үениң аайы-биле чаартылгаларны доктаамал чорудары дээш өске-даа ажыктыг сүмелерни чыгып келген сайгарлыкчы херээженнерге чугаалап берген.

Моолдун Увс, Ховд аймактарындан 19 кижиге составтыг делегация шуулганга киришкен, онзазынганнар. "Дыка

онза шуулганче бисти чалааны дээш четтиргенивисти илередип тур бис. Тываның чедишкенин сайгарлыкчы херээженнериниң хууда ажил-агыын канчаар хөгжүдүп эгелээниң дугайында солун дуржулгаларын дыңнадымыс. Кижиге бүрүзү бодуну-биле бир тускайлаң, онза-дыр. Удавас Улаангомга садыг-ярмарка эрттирер деп планнап турар бис. Аңаа боттарының кылып бүдүрүп турар продукциязын сонургадып, бистиң ярмаркага киржиринче Тываның сайгарлыкчыларын чалаар бис" – деп, Увс аймактың Садыг-үлетпүр палатазының даргазы Сержим Санж чугаалаан.

ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузунда Ус-шеверлерни деткиир төптүң удуртукчузу Чодураа Каң-оол шак мындыг шуулганнар доктаамал эртип турар болза, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту улам сайзырадырынга дыка улуг уjur-уткалыг болурун чугаалады.

– Бөгүн шуулганга бистиң сайыдымыс Айдыс Александрович херээжен сайгарлыкчыларга байыр чедиргеш, сан-чугаайны адап, таныштырып тура, Тывада 9 муң ажыг сайгарлыкчыларның чарты херээженнер болуп турарын демдегледі. Шынап-ла, бистиң республикада "Херээжен бизнес" көзүлдүр хөгжүп эгелээн деп чугаалап болур. Бир дугаарында, херээженнерниң шилип турар сайгарлыкчы чоруу бьюти-сфера деп адаарымыс херээжен кижиге ажыктыг арын-баш чараштаар, дыргактар кылыр, каастаныр салоннар, баш таарар черлер дээн ышкаш шак мындыг угланышкыныг сайгарлыкчылар көвүдөп турар. Ийи дугаарында, усчуларның сайгарлыкчы чоруу хөгжүп турар. Ол дээрже бистиң даараныкчыларымыс, ус-шеверлер-дир. Амгы үеде оларның даарап турар хептери чонга хереглелдиг, чагыглар дыка

хей кээп турар. Ушкү черде, ниити чөмненилге черлери – кафе, ресторанның ажыдып турар сайгарлыкчылар-дыр.

Сөөлгү үеде эскертингир чүүл, бизнесче аныяктар дидими-биле кирип турар. Совет үеге көөрдө, бо үеде күрүне деткимчези оларга хей көрдүнгени, ону шын ажыглап турары база рольду ойнап турар. Сайгарлыкчыларны деткиир фондуң деткимчезин 9 муң ажыг сайгарлыкчыларның аразындан 6 муң хире кижиге доктаамал ап турар. Бистиң Ус-шеверлер деткиир төптүң эрткен чылгы түңнелдери-биле алырга, кызыгаарлаттыгган хары-салгалыг ниитилелдерниң саны 20 ашкан. Ол биске улуг көргүзүг болуп турар. Черле ынчаш, ус-шеверлерниң кылып турар ажилдарының шынарлары чылдан чылче улам экижип турарын демдеглээри артык эвес. Чижээ, даараныкчыларымыс аразында тыва сыртыктар кылып турар сайгарлыкчывыстың продукциязы "Россияның 100 тулган барааннары" деп даңзыже киргенинге чоргаарланмас аргавыс чок.

Сайгарлыкчы чорукче кирип турар улуска таваржып кээр бергелер хей. Оларны чок деп болбас. Бети дизе, чиг этти, материалдарны Тывадан дашкаар хоорайлардан чагыдып, сөөртүп кээп турарындан, даараан продукциязының үндүр садар өртөктөри аар болу бээриниң чылдаганы ында. Ол ышкаш боттарының продукциязын садып-саарар рынок амдыгаа чедир таптыг хевирлеттинмээн. Бистиң регион төптен ырак турарымыс база салдарлыг. Ынчалза-даа сөөлгү үеде ниити Россия деңгелинде улуг доктаал-саавырларны чаа тургузуп эгелээни өөрүнчүг. Чижээ, 558 дугаарлыг "Улусчу ус-тывыштарының дугайында" деп федералдыг хоойлуну чоокта чаа хүлээп алган. Ол хоойлу май ортандан күш кире бээрге, ус-шевер сайгарлыкчыларга дыка улуг деткимче

Тывага 10 чыл бурунгаар сай-

гарлыкчыларның чүгле 32

хуузу херээженнер турган

болза, сөөлгү үеде оларның

холу улам дыңзып, бодунуң

хууда сайгарлыкчы чоруун

дидими-биле чорудуп ту-

рар херээженнерниң саны

бо хүнде эр улустан хей,

65 хууну тургузуп турар.

болур дээрзинге идегеп турар бис. Шак мындыг шуулганнар доктаамал эртип турар болза, сайгарлыкчыларга дыка ажыктыг болур деп бодаар мен. Бо шуулганда киржип келген сайгарлыкчыларның хей кези аныяктар болуп турарын эскерип тур бис – деп, Чодураа Эрес-ооловна шуулган киржикчилеринге моон-даа соңгаар тура дүшпейн, хөгжүп-ле турар болзун деп күзээн.

ТР-ниң Садыг-үлетпүр палатазының даргазы Иргек Товариштайның чугаалааны-биле, Тывага 10 чыл бурунгаар сайгарлыкчыларның чүгле 32 хуузу херээженнер турган болза, сөөлгү үеде оларның холу улам дыңзып, бодунуң хууда сайгарлыкчы чоруун дидими-биле чорудуп турар херээженнерниң саны бо хүнде эр улустан хей болуп, 65 хууну тургузуп турар. Ооң көскү бадыткалы бо болган шуулган.

Мындыг ажыктыг шуулганнар моон-даа соңгаар уламчылаар дээрзинге ооң киржикчилери идегеп арткан.

Шуулганы ТР-ниң Экономика яамызының деткимчези-биле "ТР-ниң Садыг-үлетпүр палатазының" эвилели организаптап эрттиргенин сагындыраал.

Негеддеп / Сорунза МОНГУШ.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

/ ТР-ниң Сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузунда Ус-шеверлерни деткиир төптүң удуртукчузу Чодураа Каң-оол Тываның даараныкчы сайгарлыкчылары-биле.

| ОНДАР ДАРЫМАНЫҢ 90 ХАРЛААНЫНГА |

Тыва аас чогаалының сураглыг чыыкчызы болгаш шинчилекчизи

Тыва аас чогаалының сураглыг чыыкчызы, шинчээчизи болгаш суртаалчызы Ондар Киш-Чалааевич Дарыма 1934 чылдың апрель 10-да Сүт-Хөл кожуунун Манчүрекке Үстүү-Чыраалыг-Ой деп черге арат өгбүлеге төрүттүнген. Школа кирип, өөренир назы чедип келгеш, Манчүрек дөрт чылдыг эге школазын дооскан.

Күш-ажылчы намдарын 1953 чылда Алдан-Маадыр чеди чыл школазының кижизидикчи башкызындан эгелзэн. 1961 чылда Кызылдың башкы училищезин, 1968 чылда башкы институтун дооскан. 1955–1956 чылдарда кожуунун комсомол комитетинин 2-ги секретарының хүлээлгезин күүседип ажилдааш, улаштыр Саглы школазынга башкылай берген. Аңаа ажилдап тура, Ондар Киш-Чалааевич тоолчу Ооржак Чанчы-Хөө-биле танышып ап, ооң тоолдарын дыңнап бижип эгелзэн. 1958 чылда катап төрзэн кожуунунче көжүп келгеш, баштай Алдан-Маадыр, оон Суг-Аксы школаларына башкылап ажилдап турган. Аңаа база-ла Ооржак Маңнай тоолчу баштааш, тус черниң тоолчуларын, чеченнерин дыңнап бижип турган. Ук ажилды кылырда, Тываның дыл, литература болгаш төөгү эртем-шинчилел институтунун эртемденнери-биле база харылзажып, дыңнап бижээн тоолдарын чорудуп-даа тургулаан. 1966 чылда институттун дирекциязы ону литература

болгаш аас чогаал секторунга ажилдаары-биле чалаан. Оон бээр аас чогаалын чыып бижиири Ондар Киш-Чалааевичиниң дөрт кылыр ажылы, хүлээлгези апарган.

Аас чогаалы чыып бижиирин бодаарга, белен ышкаш сагындырар. Херек кырында кончуг нарын, берге ажил. Шаанда, бижидер, тырттырар херекселдер сайзыраңгай эвес турган үелерде, аас чогаал чыыкчызы тоолчунун чугаалааны чаңгыс-даа сестү эрттирбейн, кончуг дүрген бижип четтигер ужурлуг турганын база машина-балгат, амгы ышкаш хөй эвес, ховар турар шагда оларның сураглааны тоолчуларга, чеченнерге чадаг-даа кылаштажып чедип тургулаанын бодаптарга-ла, четчир. Ол ышкаш кижилерниң чугаа-домаан үндүрүп алыры база амыр эвес. Ону чедип алырда, аас чогаал чыыкчызындан кижилер-биле чугаалажып билер, оларның сеткил-чүрзэнче «орукту» тып, бүзүрелди база сонургалды оттуруп ап шыдаар, эскеримчел чорук, эвилең-ээлдек болгаш чончу болуру негеттинер. Ондар Киш-Чалааевич бо талазы-биле бедик үлегерлиг эртемден чораан. Бо дугайты ооң-биле институтка кады ажилдап чораан Ч.Ч. Куулар «Эртемге эш херек, чаяанга дүлгүүр херек» деп чүүлүнде дыка онза демдегеп бижээн: «Ондар Киш-Чалаа оглунун онзагай шынары – кандыг-даа кижилер-биле эвилең чугаалажып билири, кандыг-даа кижини бодунга ээлдирип эккээр сорунзалы.

Элдеп кижилер боор. Бир-ле катап Таспы үнүп чорааш, та кымдан өчүдүп алган чүве, ол черниң чажыт куюндан Сайын-Белек чагырыкчының «Тыва нояннар төөгүзү» деп эрги моол бижикке чогаалдарын тып эккелген. Межегей чоруткаш, оюннарның Лүндүп хелиңинге «Оюн дүлгүүрү-даа» очулдуртуп кээр, дүү Бай-Тайга, Көп-Сөөк, Аяңгаты, Шыраа-Булактарда куйлардан эрги судурлар-даа эккээр, кылбас-ла чүвези чок».

Институтка ажилдап турганы 34 чылдың дургузунда Ондар Киш-Чалааевич бүгү Тываны могаг-шылаг чокка каш-каш катап эргий кезип, чон аразынга ат-сураа дыргын тараан турган тоолчулар Ооржак Чанчы-Хөө, Түлүш Баазаңай, Ооржак Маңнай суглар баштааш, дыка хөй улуг-биче чеченнерден дыка хөй санныг маадырлыг тоолдар, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, алгыш-йөрээлдер, ырлар болгаш кожамыктар, тывызыктар, үлегер домактар болгаш чечен сөстөр база дыл, төөгү, этнография, үндезин культура-биле холбашкан материалдарны, сактыышкыннарны чыып бижээн. Ооң-биле чергелештир аас чогаалын шинчилээр база чон аразынга нептередир ажилга идепкейлиг киржип турган. Чижек кылдыр ооң чыып белеткээни чыындыларны адаптаал: «Тывыңарам, тывыңарам» (1968), «Тыва тоолдар» (1968), «Маңнайның тоолдары» (1971), «Демир-Шилги аъттыг Тевене-Мөгө» (1972), «Арзылаң-Мерген»

(Ч.Ч. Куулар-биле кады белеткээн. 1974), «Тыва улустун тывызыктары» (1976), «Баазаңайның тоолдары» (1980), «Бора-Шокар аъттыг Боралдай» (1983).

О.К.-Ч. Дарыма кайгамчык хөйүнү билер, хөй янзы талантылыг кижилер чораан. Чогаа-дыкчы, чечен-мерген. Ооң аңгы-аңгы чылдарда бижээш, парлатканы шүлүктөрүн «Улуг-Хем» альманах, «Шын» база «Тываның аныяктары» солуннар база 2004 чылда өг-бүле архивинге үндезилеп тургускан

«Улусчу эртемден – Ондар Дарыма» деп номдан номчуп болур. Орус дылдан тыва дылче очулдурганы аас чогаал үлегерлери-даа бар.

Бо бүгүдөн аңгыда, Ондар Киш-Чалааевичиниң ук-төөгүзүнде тоолчулар, хамнар, оътчу-чатчылар дээш, янзы-бүрү чаяалга-чаяанныг кижилер ховар эвес турган база кара чажындан оларны көрүп, хайгаарап өзүп келген болгаш, ол эм оъттарны, улусчу медицинаның аргаларын дыка эки билер эмчи-домчу база чурагачы турган. Сезен чылдар төнчүледир ооң ындыг тускай чаяаннын дыңнажы берген чон ону сураглап, кээп туруп бээр, 1990 чылда институттан үнгеш, улусчу эмнээшкын-биле ажилдап эгелзэн. Ала-чайгаар чая тырта берген бо ажилды чок апаргыже (2000) кылып чорааш, Ондар Киш-Чалааевич дыка хөй кижилерге дузалашканын

/ О.К.-Ч. Дарыма.

ону таныыр, билер чораан улус ам-даа утпаан, сактып чугаалажып чоруур. Ооң тыва эртем болгаш культурага кириген улуг үлүг-хуузу база чонга ачы-буянын Тыва Чазак бедии-биле үнелеп, 1994 чылда аңаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

О.К.-Ч. Дарыманың тыва гуманитарлыг эртемге болгаш культурага кириген үлүг-хуузу үнелеп четтинмес. Ооң бүгү Тываны могаг-шылаг чокка эргип чоруп тургаш, чыып бижип кааны дыка хөй санныг аас чогаал болгаш өске-даа угланыышкынныг материалдары – тыва чонувустун сагыш-сеткил культуразының үнелериниң ам-даа хөй-хөй чылдарда коптарып, шингээдип төттүнмес байлак шыгжамыры-дыр.

/ Маргарита КУНГАА,
ТГШИ-ниң аас чогаал
секторунун эргелекчизи.

| ОРУК-ТРАНСПОРТ ОЗАЛ-ОНДАА |

Меге документилен-биле демисел

Тывада орук-транспорт озал-ондааның саны чүге эвээжевейн турарыл, орукка чурум хажыдыышкыннары чүге үргүлчүлөп турарыл деп айтырыгны бодунга салбайн чоруур кижилер чок боор.

Сөөлгү үеде ОШАЧКИ ажилдакчылары база боже кичээнгейни күштелдирип эгелзэн. Документилерниң дөзүн хынаптар арганың тыттып келгени-биле ОШАЧКИ ажилдакчылары чолаачыларның документ-саавырын үндезини-биле хынап эгелзээр, дыка хөй кижилерниң машина-балгат башкарар эргезиниң дөзү чок дээрзи илерзэн. Кысказы-биле чугаалаарга, садып алган докумен-

тилер. Ындыг «меге» чолаачылар автошкола-даа дооспаан, транспорт башкарарына шылгалдалар безин дужаа-ваан, орук шимчээшкынниң дүрүмнеринге безин өөренимзэн болуп турар. Кандыг-даа машина-балгатка ажаалда херек, өйлөп-өйлөп карааның чырыын безин өйлээр дээрзин билбес, чүгле руль долгап билер болган.

Башкарылга культуразы деп чүве шуут чок болган. Оларның буруузу-биле өлүм-чидимниг болуушкуннар республиканың оруктарына бо-ла болуп турар. Ынчангаш хыналда-хайгаарал органнары чолаачыларның машина башкарар документилериниң дөстүг, дөс чогуңче кичээнгейни күштелдирген. Ооң түңнелинде элзэн хөй садып

алган меге документилен-биле кижилер илереттинген. Меге документилен садыглаашкыны Тывада бир-ле орулгалыг бизнес апарган, пресстеп каан сизген саналдааны-биле демей. Бо талазы-биле ачы-дуза чедирип турарының дугайында чарлалдарны соцеткилерде чажыртыпмай салып алган олурап апарган. ИХЯ-ның парлалга албанының материалдарында ук бизнестин бисте кайы хире калбарганын көргүзүп турар.

Меге документилен бизнеси-биле, руль артынга арагалар чорук-биле демиселди күштелдирип, башкарылга культуразының деңнелин бедитпээн шаанда, орук-транспорт озал-ондактарының саны кайыын эвээжээрил.

Руль артынга эзирик чоруур чолаачыларның саны ам-даа эвээжээр. Олар-биле чаныш-сыныш чок демисел кижилер бүрүзүнүн херээ болур ужурлуг. Ниити харысалга деп чүве ол.

Сөөлгү үеде ИХЯ-ның парлалга албанының ме-дээлеринден алырга, меге документилен-биле чолаачыларны бо-ла илереткен болур. Туттурган кижилерниң өчүүндөн алырга, ону социал четкилерде чарлалдар таварыштыр садып алган болуп турар. Колдуунда 300 муң деп сан-чурагай адаттынып турар. Машина башкарар эргениң өртөк-үнези ол хире деп олар чажырбайн чугаалап турарлар. Документилен-биле дөзүн хынап, оларның шын азы шын эвезин ыла-

ылаптар арга-шинектин көстүп келгени, ОШАЧКИ ажилдакчыларының ажылын көскүзү-биле, чиигеткен. Ындыг турбуже, бо ажилды ам-даа күштелдирери чугула. Чүге дизе пассажирлер аргыштырылгазы дээр, чүнүң-даа мурнунда кижилерниң амы-тыны-биле холбашкан айтырыг-дыр. Маңаа кандыг-даа чиигелделер турбас ужурлуг.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

| ӨГ-БҮЛЕ ЧЫЛЫНГА |

Оларны сактып...

РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң шиитпири-биле 2024 чылды Россияга Өг-бүле чылы кылдыр чарлаанын билир бис. Улуг болгаш найыралдыг өг-бүлелер Тыва чонувустун амыдыралына улуг рольду кезээде ойнап чораан. Амгы үеде ада-ие-вис бистиң аравыста чок-даа болза, олар хей ажы-төлүн кижизидип, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап кааннар. 2024 чылды Өг-бүле чылы кылдыр чарлаанының соонда оларны сактып, оларның Тывавыстың төлөптүг алдарлыг оолдарының, кыстарының амыдыралына улуг рольду кезээде арттырып кааннары өөрүнчүг.

Бндыгларга Байдос Солдукович Доңгак биле Бегзи Шагдыровна Иргит хамааржыр. Оларның уруу М.Б. Тюлюштуң (Донгактын) «Назын хөөннери» деп шүлүктөр чыындызындан көргөш, мону бижип олурарым бо. Оларның алды ажы-төлү Тывавыстың төлөптүг оолдары, кыстары болуп, шуптузу дээди эртемниг болганнар. Ада-иезиниң адын сыкпайн, боттарының ажы-төлүн, уйнуктарын база төлөптүг кижизидип, эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап өстүргеннер.

Б.С. Донгак биле Б.Ш. Иргит аныяанда-ла "адының бажы хоя" берзе-даа, оларның ажы-төлүн бижип таныштырарымгала, Тывавыстың алдарлыг, төлөптүг кижилери болганы илдеңдир.

Виктор Байдосович Доңгак — РФ-тиң улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг башкызы. Доора-Хем ортумак школазының директорунга, Тожу кожуунунун өөредилге килдизиниң эргелекчизинге болгаш профтехучилищениң директорунга ажылдап чораан. Кол ажылындан аңгыда, Доора-Хем суурнун хүрээ тудуунга улуг үлүг-хуузу киирген.

Василий Байдосович Доңгак — ТР-ниң алдарлыг тудугжузу. Бай-Тайга кожуунун чагыргазының оралакчы даргазына ажылдап чораан.

Алефтина Байдосовна Ондар (Доңгак) — РФ-тиң улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг башкызы, ТР-ниң кол логопеди. «Шын чугаалап өөрөн» деп номнун автору.

Арина Доңгакровна Кашкак (Байдос) — РФ-тиң улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг башкызы. Доора-Хем, Ий ортумак школаларына директорлап чораан. «Байлак Тожу» солунун баштайгы редактору, «Чекпелиимни», «Фронтовики таежной Тоджи» деп номнарның автору база «Байлак Тожу» альманахты чырыкче үндүрген.

Иван Доңгаквич Байдос — СЭКП Бай-Тайга райкомунун бирги секретарының чолаачызына ажылдап чораан. 1-4 чаданың «Автомобильди

/ Майя Байдосовна авазының хойнунда.

озал-ондак чок башкарганы дээш» деп хөрек демдээниң, хей санныг медальдарның эдилекчизи.

Майя Байдосовна Тюлюш — башкы. Доора-Хем ортумак школазына сан башкызы болуп күш-ажылчы намдарын эгелээн. 1995 чылдан эгелеп амы-хууда сайгарлыкчы болгаш Сайгарлыкчылар чөвүлелиниң даргазы. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Хемер-оол Байдосович Доңгак — скульптор-монументалист, даш чонукчузу. ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тываның комсомол шаңналының лауреады. «Чаажыктырыкчы» деп скульптураның автору, РФ-

тиң регионнар аразының депгелгелериниң киржикчизи. Майя Байдосовнаның ада-иезинге тураскаадып бижээн шүлүүн таныштырып көрейн.

АВАМ, АЧАМ

Авам, ачам хөөкүйлөр,
Аныяандан чоруй барган.
Аарыг-аржык берге өйдө
Алдырбайн алгаш барган.

Ажы-төлүн бурганнарга
Авам, ачам
чагаан-на боор.
Бумба баштыг
кырганнар боор
Буян-кежик бисти ойбаан.

Өзүп орар уругларын
Өөредип-кижизидер,

Өглөп-баштап,
аайлаары дег,
Өөрүшкү каяа турар.

Ажы-төлдүң келир өйүн,
Ак оруун авыралдап,
Агын-көгүн өрү чажар,
Аас-кежик каяа турар.

Уйнуктарын чедип алгаш,
Улуг-биче чедишкенин
Улус-чонга дыңнадыры —
Ууттунмас кижик-тир ол.

Авам, ачам хөөкүйлөр
Андыг кижик көрбөзе-даа,
Дээрден бисти кадагалап,
Тейивисче
чыттап чор боор.

/ Сергей ТЫРТЫК.

Агбай-оолдар — студент өг-бүле

Бистиң эгээр-тинмес улуг чуртувуска Өг-бүле чылында Тываның күрүне университединде Агбай-оолдарның студент өг-бүлезиниң дугайында чугаалаксадывыс. Бо чүлдүн маадырлары — ТывКУ-нун сургуулдары Алдар Аяс-ович биле Аңгыр-Чечек Васильевна Агбай-оолдар.

Алдар Агбай-оол инженер-техниктиг факультеттин доозукчузу, а Аңгыр-Чечек «төрзөн дыл болгаш чогаал» база «англи дыл» деп 2 профильдиг башкы угланышкынының 2-ги курузунун студентизи. Олар иелээн хей-ниити ажылынга идепкейжи, факультеттин болгаш университеттин бүгү-ле культура-массалыг хемчеглериниң киржикчилери. Аңгыр-Чечек биле Алдар кады 5 чыл чурттааннар.

Школачы чылдарында кижичүгле ёзулуг эштерни тып алыр эвес, а чамдыкта ёзулуг шынчы ынакшылынга дужа бээр. Алдар биле Аңгыр-Чечек база кады чурттаар салымныг болганнар. Оларның школачы найыралы быжыг, ынаныштыг, аас-кежиктиг өг-бүлеже шилчий берген.

«Техникумну дооскаш, өөм ээзи-биле ТывКУ-же өөренип кирип алган бис. Өөренип тургаш, чаптанчыг кыстыг болдувус. Кыстыг болганывыска дыка өөрүп чоруур бис. Шылгалдалар үезинде бот-боттарывыска дузалажып, чаш уруувусту элчип-селчип ап тургаш, кызып өөренип, бергелерни ажып эртип турар бис. Өөм ээзиниң идепкейлиг, харысалгалыг болгаш сагыш човангыр болганынга чоргаарланыр мен» — деп, Аңгыр-Чечек чоргаарланып чугаалаар.

Аныяк өг-бүлениң санап турары-биле алырга, аас-кежиктиг өг-бүлениң дөзү — бот-боттарынга хүндүткел болгаш дыңнажып билиринде.

/ Буяна ЧАШ-ООЛ,
филология факультетиниң
2-ги курузунун студентизи.

Арыглаашкын айы эгелээн

Эрзин кожуун төвү болгаш суурларда апрель 5-тен тура девискээрлер аштап-арыглаар ажылдар эгелээн. Мөрен школазының коллективи директору Ольга Михайловна Ижиниң удуртулгазы-биле арыглаашкын ажылынга идепкейлиг киржип турарлар. Ам школавыстың ишти-дашты дыка арыг-силиг. Школада эң-не идепкейжи башкыларга Долита Намдалды, Галина Хомушкуну, Галина Сотнамны, Чечена Дензинни дээш өскелерни адап болур.

Ол ышкаш часкы тарылга үези база чоокшулаан. Бо чылын тараа, ногаа аймаа эки үнер боор деп бодап тур мен, черниң шыгы эки-дир. Ынчалза-даа шөлдерге буга сугларын бадырар болза эки. Мөрен суурда сиген тарып өстүрүп турар ажилгыр-кежээ улус база бар. Юрий Морзуевич Учурал чылдың-на хей чылдыг сигенни тарып-өстүрүп, малчыннарны сиген-биле хандырып турары мактаксанчыг. Ол-ла шөлдерде картофель база өзүп турар. Урана Ооржак база хей чылдыг сигенни өстүрүп турар.

Мөрен школазының эмчизи Белла Дамдынның ногаа, картофель тарыыр талазы-биле дуржулгазы улуг. Мен бодум Оваа-Даш деп черде картофельди тарып, эки дүжүттү ап турар мен. Сумунун даргалары удавас часкы тарылга ажилдарын организаптап эгелээр. Амгы үеде малчыннарның хой-өшкү оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар. Бо кыжын хар улуг-даа болза, малчыннарывыс кызып ажылдап турарлар.

/ Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

Мөрен суур.

| ТЫВАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНИҢ АРЫГ-СИЛИИ |

Субботниктер удаа-дараа

Тыва Республиканың Чазааның 2024 чылдың апрель 5-те үндүргөн «Тыва Республиканың девискээрин 2024 чылда чаагайжыдар болгаш санитарлыг арыглаашкынын чорудар хемчеглер дугайында» айтышкыны ёзугаар бо чылдың апрель 6-дан май 31-ге чедир үени чаагайжыдылга болгаш Санитарлыг арыглаашкынын айы кылдыр чарлаан. Бүдүн айның дургузунда республиканың девискээри боктан аштаттыг болур ужурлуг. Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак, Туран хоорайларның болгаш суурларның девискээрлеринде боктан аштаар чер

участоктарын организацияларга, бүдүрүлгелерге болгаш өөредилге черлеринге быжыглаары ол айтышкында көрдүнгөн.

Тыва Республиканың чуртталга инспекциязы болгаш тудуг-хайгаарал албан черлери хоорай, суурларның, бажыңнар чанында девискээрниң арыг-силиин хайгаараар, хей квартиралыг бажыңнарның башкарыкчы компаниялары, огород-сад ниитилелдери чаагайжыдылганы болгаш санитарлыг арыглаашкынын канчаар чорудуп турарын доктаамал хыналдага алыр ужурлуг.

Тываның девискээрин-

де хар эрип, боктар көскү апарганы-биле холбаштыр хоорайларның болгаш суурларның чурттакчы чону чурттап, ажилдап турар черлериниң аайы-биле бокту

аштаар ажилды апрель айның баштайгы хүннеринде элээн калбарткан.

Бок аштаарының баштайгы субботниги Барыын-Хемчик кожуунга март 29-та эрткен. Бай-Тайга кожуунда «Белек», «Чаптан-чыгбай» уруглар садтарының ажилдакчылары субботник үезинде садиктерниң девискээрлериниң иштики болгаш даштыкы талаларын аштап-арыглаан.

Кызыл кожууннуң төвү Каа-Хем суурга эрткен субботникке 23 организацияның 330 ажилдакчызы киришкеш, 49 кубометр бокту аштап чыгаш, 9 машинага бокту бок полигонунче үндүр сөөрткен.

Тываның көдээ ажил-агый болгаш политехниктиг техникумдарының сургуулдарының субботнигин «Тываның буянын чүректери» хей-ниити организациязы эрттиргеш, Пушкин кудумчузундан Восток микро-районга чедир чадаг кижилер кылаштаар орукту болгаш ооң чоок-кавызын боктан аштаан. Субботниктиң киржикчилери

80 шоодай бокту чыып аштаан.

Чеди-Хөл кожууннуң администрациязының ажилдакчылары апрель 5-те субботникке үнгеш, Хову-Аксы суурже оруктуң белдириниң чоок-кавызында девискээрни аштап-арыглаан.

Чурттакчы чон болгаш организацияларның ажилдакчылары бок аштаар субботниктерге хөйү-биле киржип турарының түңнелинде, республиканың хоорай, суурларының девискээри улам арыг-силиг апарган.

Субботниктер май ай төнгүжеге чедир уламчылаар.

Улуг назы-харлыг кижилер болгаш күш-ажылдың хоочуннары республика чергелиг субботниктерни хоорай, кожууннар, сумуларга чаңгыс хүн эрттирип, аңаа кижі күжүн болгаш машина-техниканы мөөңнеп, совет үеде субботниктерни эрттирип турган арга-дуржулгазынче шилчирин сүмелеп турар.

/ Ш. МОҢГУШ
белеткээн.

| НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛ |

Кара-Хаакка спортчу шөл дээш...

Бүгү чуртта база бистин республикада эртип турар «Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлөңи» национал төлевилелдин 2025 чылда девискээр чаагайжыдылгазы дээш онлайн-бадылаашкыннары кидин түлүк чоруп турар.

Республикада эң-не улуг, төп кожууннарның бирээзи — Кызыл кожууннуң чурттакчы чонунуң онлайн-бадылаашкынга киржилгезин <https://17.gorodsreda.ru> онлайн-платформаже киргеш, сонургап көрээлиңер. Апрель 8-тиң хүнүңге чедир ниити-биле 5572 кижі соңгаан. Кызыл кожууннуң 13 муң хире чурттакчыларының 40 хуузу бадылаашкынга киришкенин бо саннар бадыткап турар. Сумулар аразындан Кара-Хаактың чурттакчылары

эң-не идепкейлиг чоруп орат. Кара-хаакчылар келир чылын сумузуңга спортчу шөл турзун дээш, 935 кижі соңгаан.

Ийиги черде — хоорайжыткан Каа-Хемде Шахтёрлар аллеязындан

«Алдар аллеязынга» чедир тротуарны чаартыры дээш 873 кижі үнүн берген. Ээрбектиң чурттакчы чону Аныяктар сесерлиги дээш 105-ле кижі бадылаан болуп турар.

Кызыл кожуун бо чылын сан талазы-биле база эң-не хөй — 9 төлевилелди кириштирип турар. Оларның аразында Элегес-Аксынга, Кур-Чер суурга, Ээрбекке, Чербиге Аныяктар сесерлиги

терин, Сукпак суурнуң хем эриин дургаар чырыдар, кижі кылаштаар орук, дыштаныр сандайлар кылыры көрдүнгөн. Ол ышкаш хоорайжыткан Каа-Хемге Тиилелге сесерлиги, Мани-хүртү тургузар төлевилелдер база ында кирип турар.

Ынчангаш онлайн-бадылаашкынын доостур хүнү — апрель 30-ге чедир ийи-ле неделя арткан. Ол үе дургузунда чурттап турар чериниң чаагайжыдылгазы дээш кижі бүрүзү онлайн-бадылаашкынга идепкейин көргүзери күзөнчиг-дир.

Апрель 30-ге чедир уламчылаар онлайн-бадылаашкынга киржирде, <https://17.gorodsreda.ru> онлайн-платформаже киргеш, төлевилелдер-биле таныжып, таарышкан объектизи дээш үнүн берип болур. Азы болза хөй-ниити черлеринде ажилдап турар волонтерларның дузазын база ап болур.

/ Алдынай СОЯН.

| ТЫВАНЫҢ УЛУСТУҢ ЧОГААЛЧЫЗЫ САЛИМ СҮРҮҢ-ООЛДУҢ 100 ХАРЫНГА |

Чырык угаанныг чогаалчы

Студент тургаш-ла солун арнынга материалдар бижип, Тываның улустуң чогаалчызы Салим Сүрүң-оолдун сүмези-биле “Ава” деп ийи строфа бирги шүлүүм “Тываның аныяктары” солунга парлаттынган. Дуржулга чылдар-биле келир, сөөлүнде бодаан мен. Тываның улустуң чогаалчызы Салим Сүрүң-оол аныяк авторларга сагыш човаачал, тыва литератураның келир үези, кадр айтырын шиитпирлээринге Тываның чогаалчылар эвилелиниң Баштаар черинге үлүг-хуузу улуг чораанын демдеглээр апаар. Салим Сүрүң-оол – эртемден, журналист, очулдурукчу, чогаалчы, чырык угаанныг башкы.

Студент чылдар эрткен соонда, 1979 чылда Тываның телерадиокомпаниязынга ажилдай бергеш, “Улуг-Хемниң чалгыглары” деп литература-хөгжүмнүг радиожурналга чогаалчыларны доктаамал чалаар турган бис. Неделя санында дөртөн беш минутаны долдурары белен эвес, ол үеде негелде хөлчөк шыңгы. Ынчаарда чогаалчылар ай санында кожууннарже үнүүшкүн кылып, Баштаар черниң хуралынга кылган-туткан ажилдарын сайгаржыр дээш хөй талалыг ажилдап турган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол бүгүнү көрүп, дыңнап, чогаалчылар аразынга өзүп келдим. “Улуг-Хемниң чалгыглары” деп литература-хөгжүмнүг радиожурналдың, “Уежилеривис омур-хевири” (ажыл-ишчи кижилер дугайында кыска радиоочерктер),

“Шагар-Ары” деп шоодуглуг радиожурналдарның сценарийлерин журналистерниң дилээ-биле литературлуг уран-чечен дылга бижиринге чогаалчының үлүг-хуузу улуг турган. Тыва радиога сатириктиг чогаал бижирин Салим Сүрүң-оол, Сарыг-оол Куулардан өөренип алган мен.

Тыва радионун шыгжамырында Салим Сүрүң-оолдун үнү кадагалаттынган, ооң бижээн дамчыдылгалар сценарийлерин шинчилеп көөр чүве болза, ол чүгө чогаал ажылы эвес, тыва журналистиканың сайзыралынга үлүг-хуузу улуг чораанын демдеглээр апаар.

АНЫЯК ЧОГААЛЧЫЛАРНЫ ӨСТҮРГЕН

1980 чылдың ортан үезинде бир катап Тываның чогаалчылар эвилелиниң Баштаар чериниң хуралында дамчыдылга белеткеп чедип келдим. Салим Сүрүң-оол чогаалчы ыт чок олуруп-олурп, сөс алган: “Эргим эш-өөр, чогаалчылар! Тываның композиторлар эвилелиниң ажылы мактанчыг-дыр, чыл санында чаа-чаа кижигүннер, аныяк композиторлар немежи, өзүп турар. А бистиң Чогаалчылар эвилели өзер байтыгай, кижигүннерниң саны улам кызырлып, он үш кижигүннерден студентилер база кээп турган. Ооң уламында кожууннарда чер-черлерге чечен чогаал каттыжышкыннары хөйү-биле ажыттынган. Чаа-чаа аттар, чогаалдар “Улуг-Хем” сеткүүлдүн арнынга көстүп, аныяк чогаалчыларны дарый

/ Бичии Сүрүң-оол.

өөредип чорударын ол чедип алган. Аңгы-аңгы чылдарда Чечен Ирбижей, Игорь Иргит, Николай Куулар, Зоя Амыр-Доңгак, Эдуард Мижит, Инна Принцева, Виктор Чочагар, Раиса Тамба-Сюрюн олар аңаа өөренип чорааннар. Олар шупту билдингир чогаалчылар апарган. Эрткен чүс чылдың 70 чылдарының төнчүзүнде Салим Сүрүң-оолдун удуртулгасы-биле “Дамырак” чечен чогаал каттыжышкынынга: Лидия Иргит, Олег Шүңней, Марит Хайдып, Артык Ховалыг, Борис Күжүгет, Антон Үержаа, Василий Хомушкун, Мария Күжүгет, Клара Доржу, Артур Хертек, Борис Казырык-пай болгаш ортумак, дээди өөөредилге черлеринден студентилер база кээп турган. Ооң уламында кожууннарда чер-черлерге чечен чогаал каттыжышкыннары хөйү-биле ажыттынган. Чаа-чаа аттар, чогаалдар “Улуг-Хем” сеткүүлдүн арнынга көстүп, аныяк чогаалчыларны

чыынды чогаалдары үнген. “Дамырак-1”, “Дамырак-2” деп чыындыларны чугаалаарга-ла, билдингир. Салим Сүрүң-оол чогаалчының өөөредип, өстүрүп каан аныяк чогаалчылары алдарлыг журналистер, чогаалчылар, эртемденнер болуп, амгы үеде тыва чечен чогаалдың тынын тудуп, өзек чогаалчылар апарган. Национал литератураның сайзыралы, кадр айтырын шиитпирлээринге Салим Сүрүң-оолдун үлүг-хуузу көскү черни ээлеп турар.

Улуг чогаалчывыстың салдарының ачызында аныяк чогаалчылар семинарлары бо-ла болуп апарган. 1986 чылда болган семинарның соонда нефть баазаның дужунда дазырга аныяк чогаалчыларның сесерлиин олурткан. Дириг арткан ыяштарның чамдызы ам-даа бар.

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ТӨРӨЛ АЙМАА

Журналист, чогаалчы мергежилминин чалгын-чакпазының хыралбазы чүдөл дизе, үелерниң үскүлежи кандыг-даа бол, ушпас, тайбас кылдыр дагаллап бергени – Салим Сүрүң-оол чогаалчының биске берген өөөрединиң күчүзүндө. Чогаалчывыстың төртүтүнгенинден бээр 100 чылында “тегерик стол” артынга эң чоок төрөлдери Олег Ооржакович Айыжы, Сара Садыр-ооловна Сарыглар (чогаалчының акызының уруу), Алдынай Чырта-ооловна Ооржак (чогаалчының азырандыга барган дуңмазының уруу) олар-биле кыска үеде бодал солчулгасы кылып аргалыг болдум. Чогаалчының төрөл аймаа торлаа дег каас, өөр-өнер, хөй улус болган. Төөгүп бижир болза, улуг тоожу. Ие төрели чоок ди-жир. Чогаалчының төрөөн иезиниң ады Көк-кыс Белдир-жиковна Ооржак деп кижиги. Чогаалчының иезиниң тала-

зындан чоок төрели Тываның бирги Президентизи Шериг-оол Дизижинович Ооржак, Тываның Дээди Хуралының депутаты Алдын-кыс Коңгар дээш республикада эң көскү, билдингир ат-сураглыг кижилерниң даңызы узун, кыдырааш арнынга кайын сыңар.

Салим Сүрүң-оолдун төрөөн иези Көк-Кадай беш оолдуг, ийи кыстыг болган. Сүрүң-оол окпан-чикпен карактарлыг, угаанныг, авазынга шору дузалыг, эрес-кежээ, алды харлыындан көк-көк бедик тайгаларга өшкү, хөй кадарып, чалым хаяларга чуңма дег халып, бичии оолдун дайгы үнү өткүт болуп, көк-көк даглар чогаалында чаңгы болуп ырлаттынган. Кажан бичии дуңмазы Салдыр-оолду азырандыга берип турда, Салим Сүрүң-оол дуңмазын боду чүктеп алгаш, авазы-биле кады Ак-Кадай дээр даай-авазының өөнге эккелгеш, бичии кижини кааппайн, ол аалга ижикирип, дуңмазы-биле кады ойнап элээн үр чоруп турган. Даай-авазының ажы-төлү чок боорга, авазы бир оглун азырандыга ынчаар бергени ол. Азырандыга барган дуңмазы Салдыр-оол Белдиржикович Ооржак өзүп келгеш, акызы Салим Сүрүң-оол-биле кады аразындан суг акпас, ажы-төлдери таныштырып, эптиг-найыралдыг ажилдап-чурттап чораанын Олег Айыжы төөгүп, чугаалап орган.

АДА ЧАГЫН АЖЫРЫП БОЛБАС...

Салим Сүрүң-оолдун уруу Маргарита Салимовна Пентек-Сюрюн-оол Варшава хоорайда, ооң улуг уруу Шотландияда, бичии уруу англи кижиде барган ажилдап-чурттап чорутар. Маргарита Салимовна ачазының кады төрөөннериниң ажы-төлү-биле быжыг харылзаалыг, даштыкы чуртта ажилдап-чурттап-даа чорза, «суйбаар-телефон» дамчыштыр төрөөн тыва дылынга чазыг чок бижип, үргүлчү долгап келирин Сара Садыр-ооловна Сарыглар өөрүшкү-биле чугаалаар. Рита бичии турда-ла ачазы уруун кезээде чагып чораан: “Тыва кижиги тыва дылынга чугаалаар херек, уруум. Чүге орустай бердиң, тывалап чугаала. Төрөлдериң-биле тывалап чугаалаш, төрөөн дылын уттуп болбас!...” Ачазының төрөөн дыл дугайында уруунга негелдези улуг чораанындан Рита тывалаар болган деп, Алдынай Ооржак чоргаарла-нып ораар. “Ада чагыын ажырып болбас, ие чагыын ижи-п болбас” деп тыва бурунгу өгбелерниң мерген угаады бар. Салим Сүрүң-оолдун төрөл аймаанга, чалы салгалга чаңгыс чагы бо: “Тыва кижиги тыва дылын уттуп болбас!...” Чогаалчының төртүтүнгенинден бээр 100 чыл оюнда төрөл аймаа чыгып, чогаалчының юбилейин чер-черлерге эрттирерин хуваажып алган, шупту демнежи ажилдап турарын чугаалаан. Чуруктар, сактышкыннар хөйү-биле чыгдынган, парлаар ажил дээш кым, чүнү кылбаан дээр. Демниг сааскан те-ведудуп чиир деп чүве бо-дур!

/ Лидия ИРГИТ.

/ 1986 чыл. Кызыл. Аныяк чогаалчыларның семинарының соонда.

Олурар улус: Олег Одербеевич Сувакпит, Артур Хертек, Салчак Одекеевич Тамба; Ооң ындында турар улус (солагай талазындан оң талаже): Лидия Иргит, Ондар Киш-Чалааевич Дарыма, Чүлдүм Монгушевич Чап, Юрий Шойдакович Кюнзегеш, Монгуш Борахович Кенин-Лопсан, Светлана Владимировна Козлова, Екатерина Дүктүг-ооловна Танова, Артык Ховалыг, К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказының ажилдакчызы Анчымаа Салчак, Анатолий Емельянов, Леонид Борандаевич Чадамба, Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы; Дараазында (артыкы) одуругда: Александр Александрович Даржай, чурукчу Сарыг-оол Шожут-оолович Саая, Алексей Дүгеревич Арапчор, Антон Үержаа, Николай Куулар, Александр Шоюн, Владимир Седил-оолович Серен-оол, Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар, Монгуш Баянович Доржу.

| АЙЫЛ ЧОК ЧОРУК |

Чүнү билзе чогуурул

Час чаартылганың үези. Бүгү бойдус чаарттынар, чалыткаар. Ынчалза-даа час айыыл-халаптың база үези: улуг суг, часкы өрттер, кышкы уйгузундан одунган араатан аң-мең, саргы дээш баар. Оларның хоралыгы-биле демиселди кижиле кезээде чорудуп келген. Чамдыкта “Чыртаан эдер дээш согу-рартып аар” таварылгалар база турар. Аңаа кол буруу-луг тала – кижиле. Одар-бел-чиирни саргыдан адырып алыр дээш, малчыннар эрткен чылгы оът-сиген өрттедип тургаш, оваарым-ча чогу-биле улуг өрттерни болдуруп турарлар. Чүү-даа чүве өйлүг — деңгизгүүрүн хажытпас чүве болза, салгалдан салгалче дамчып келген дуржулгада хор чок-тур ийин.

Улуг суг, сар-гы айыылдан аңгыда, чазын эң нептереңгей айыыл — өрт. Часкы чылыг хүннерде эрткен чылгы оът-сиген дораан кургап, хөлчок кывыычал

апаар — чедир өжүрбээн сереңги, таакпы улуг айыыл-ды болдуруп болур. Хатчыл үеде айыыл оон-даа калба-рып болур.

Өрттеткен черниң сигени элбек болур деп улус чу-гаалажыр. Чылыккан черниң сигениниң өзүлдеси баштайгы дээрзинде ындыг-ла харын, а оон соонда өзүлдө оожур-гаар деп өскелер маргыжар-лар. Чүге дизе өрттерниң түңнелинде хөзүннүң орга-никтиг бүдүмелдери узукат-тынар, хөзүңге чемиш болур сиген ириндилери өртке хып каар. А оон хүлүн хат хадып апаар азы чаъстың суу чууй шаап кааптар. Оон аңгыда, хөзүннүң ажыктыг карты яда-раар деп эртемденнер санап турар.

Кадат, хайгаарал чок от кончуг айыылдыг. Бойдустун хады кижиге чагыртыр эвес, бодунуң уу-биле хадыыр. Чамдыкта ол арга-арыг, хову өрттеринче хуула бээр. Кижиниң оран-савазынче безин дамчып, когаралга чедирер.

Оът-сиген өрттедип-биле

кара чаңгыс дээштиг аргазы — ону болдурбазы, маңаа көдээ ажил-агий ажилдакчылары, тус черниң чагыргалары, улус-чон демнежир херек.

Чурттакчы бүрүзү чүнү билзе чогуурул:

- кандыг-даа бойдустун девискээринге чорааш, от-биле оваарымчалыг болуңар;

- ховуларга, арга-арыг иштинге кургаг сиген өрттетпелер. Өскелерниң ынчап турарын көрүңерзе, оларны доктаадыңар, хоруңар;

- кургаг арга-арыгга азы торф чыдар чер-лерге кажанда-даа одаг кывыспаңар;

- чоруур бетинде одагже сугну эдере кудуп, эчизин-ге чедир өжүрүңер;

- өжүрбээн сереңгини азы сигаретаны октаваңар, арга-арыгга кывы-чал бүдүмелдер-биле ойнаваңар;

- автомобильдерлиг, ылаңгыя мотоциклдиг арга иштинче кирбеңер. Глуши-тельден чаштаан чаштанчы өрттү болдуруп болур;

- оваарымча чок чорук — өрттүн үнер чылдагааны дээрзин таныш-көрүштеринерге тайылбырлаңар.

Өрт үнгенин эскерзиңерзе, ону өжүрер дээш хемчегни, аргалыг болза, буруулуг кижини илередир дээш доп-дораан хемчегни алыңар. Бот өжүрери болдунмас болза, өртчүлерге долгаар!

/ А. ХЕРТЕК
Белеткээн.

УПРАВЛЕНИЕ ФНС РОССИИ ПО РЕСПУБЛИКЕ ТЫВА НАПОМИНАЕТ:

**не позднее 2 мая 2024 года необходимо
отчитаться о доходах, полученных в 2023 году**

Очень важно представить декларацию самостоятельно в установленный срок. Предпринятые меры помогут не только избежать штрафов, но и существенно уменьшить сумму НДФЛ к уплате.

В период ежегодной декларационной кампании, в срок до 2 мая, гражданам, которые продали или получили в дар недвижимое имущество, необходимо задекларировать полученные доходы — направить налоговую декларацию по форме 3-НДФЛ, а уплатить исчисленный налог — не позднее 15 июля.

В случае непредставления декларации по истечении установленного срока уплаты, налоговый орган начнет проверку, по результатам которой доначислит НДФЛ без учета расходов, связанных с реализацией имущества, и предъявит штрафные санкции в размере до 50% от суммы налога.

Более подробная информация на сайте ФНС России.

Телефон Единого контакт-центра
ФНС России 8-800-222-22-22

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ

ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ

ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

Реклама

12+

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)
тел.: 8-906-999-9907, 8-963-250-0096

Общество с ограниченной ответственностью
«Специализированный застройщик

«Энергострой»

СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- Инженер ПТО	- Инженер ТБ
- Автокрановщики	- Прораб
- Столяр	- Дежурный механик
- Мастер БСУ	- Машинист крана-манипу-
лятора (воровайка)
- Мастер СМР	

Обращаться: г. Кызыл, ул. Колхозная, 2 «А»
По всем вопросам звонить, писать в Viber +79232679208

| КАПИТАЛ СЕПТЕЛГЕЛЕР |

482 хөй аал чурттаар бажыңнарга септелгелер чорудар

Кызылдың, Ак-Довурактың, Шагаан-Арыгның болгаш Хову-Аксының ниитизи-биле 158 муң дөрбелчин метр шөлдүг хөй аал чурттаар бажыңнарын бо чылдың төнчүзүңге чедир септээр.

Хөй аал чурттаар бажыңнарын сеп-телгезин элээн каш угланышкынныг чорудар деп турар:

- бажың иштинин инженер системаларының капитал септелгези;
- дээвириң капитал септелгези;
- лифтилер солугуру;
- электри хандырылганы системаның капитал септел-гези;
- тавааның капитал сеп-телгези;
- подъездилерге кирер эжиктерниң капитал септел-гези;
- чылыдылга системаларының бел-

дирлериниң капитал септел-гези.

Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунда 3 болгаш 62 дугаарлыг хөй аал чурт-таар бажыңнарында үндезин септелге сезону эгелей берген. Май айда одалга сезону төнерге, чылыдылга хандырылганың капитал септелгези эгелээр.

Тываның капитал септелге фондузунун сан-медээзинден алырга, 2014 чылдан тура 2043 чылга чедир «Хөй аал

чурттаар бажыңнарын ниити эт-хөреңгизиниң капитал септелгези» деп регион программаның боттанылганы дургунда Тыва Республиканың девискээринде турар 482 хөй аал чурттаар бажыңнарын капитал септелгезин чорудар, 2023 чылда оларның 343-үн септээн.

/ ТР-ниң Чазааның
медээлеринден
А. ХЕРТЕК Белеткээн.

АЛДЫН, МӨҢГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАП.
МӨҢГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
“ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ”

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАҢТ.
8-923-338-9188

Реклама

| МАРИЯ ЧЕРНОУСОВА-САРЫГ-ООЛДУҢ 110 ХАРЫ |

Чогаал доңнаштырган салым-чол

Кызыл хоорайда Комсомольская биле Красноармейская кудумчуларының белдириңде буступ дүжөр чыгаан хей квартиралыг барак бажың бар. Тыва национал чогаалдың үндезилекчилери чогаалчылар эрткен 100 чылдың ортаа үезинде бо бажыңга чурттап, аңаа чогаадыкчы сеткил-хөөн хайнып, ол шагда “Чогаалчылар бажыңы” деп чоннуң адап турганы ооң ханазында ак мрамор тураскаал самбырада алдынналчак өңнүг бижимел херечилеп арткан. Ону чаартпайн келгенинден ол бижимел безин балалыр чыгаан.

Бо бажыны чо-
гаалчы Степан
Сарыг-оол кагбайн,
чүрээнің сөөлгү согуунга
чедир аңаа чурттап каан. А
чогаалчының өөнүн ишти
Мария Черноусова-Сарыг-оол
база бо бажында квартира-
га чуртталгазының сөөлгү
хүнүнге чедир чурттап, тыва
литератураның национал
эртинези «Аңгы-оолдун
тоожузу» романның болгаш
өске-даа кайгамчык солун,
ханы уткалыг чогаалдарның
автору Степан Сарыг-оолдун
чогаадыкчы чоруун, чогаал-
чы адын мөңгежидер дээш,
назы-хары «кызыл-хүнней»
берген-даа болза, бодунуң
шаа-биле хөй чүүлдерни кы-
лып чороан.

Мария Черноусова-Сарыг-оолдун бижээни «Воспоминания о друге» деп ному 1999 чылда чырыкче үнген. Мария Давыдовнаның күжениншикнинериниң түннелинде тыва чогаалдың Степан Сарыг-оол аттыг күрүне шаңналын доктааткан турган. Ам ол шаңналды тывыспастан. Мария Давыдовнаның ачызында Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун парлаттынмаан чогаалдары чырыкче үнген, чогаалчының амы-хууда бижимел өнчүзү, эт-севи-даа, идик-хеви безин тоо быдарап, үеңич болгаш кижилерниң тоомча чок чо-

руунга ис чок тоглай бербээн.
Хөй кезии камгалаттынып
арткан.

Мария Давыдовна дириг чоруур үеде ооң улуг звес, үш бичежек өрээлдиг кварти-разы Степан Сарыг-оолдун музейи ышкаш апарган деп ону көргөн кижилер чугаа-лаар чорду. Тыва чогаалдын үндезилекчилери чогаал-чылар С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, А.А. Пальмбах, О.К. Сагаан-оол, Б.Д. Хөвөңмей чурттап турган бо чаңгыс кыт барак бажың тыва чогаалдын музейи апаарын Мария Давыдовна күзеп, чогаал бол-гаш культура-биле харылзаа-лыг албан черлеринге барып, оларның удуртукчулары-биле ужуражып, бодунун санал-дарын кирип чораан. Ооң күзели амга чедир бүтпээн.

Амыдырал-чуртталгазында хөйүнү көргөн, аар-бергени, ажыг-шүжүгнү-даа шыдажып эрткен тыва эр биле орус уругну чогаал доңнаштырып каан.

Мария Давыдовна алыс боду черле Тыва чурттуг. 1941–1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынының соонда Москвага педагогика институнга өөренип тургаш.

ынчаар билдине берген.

Чогу-на бо хөөн "Аңгыр-оолдун тоожузу" орус дылга чырыкче үнеринге дыка салдарлыг болган. Ооң сөс эдертир очулгазын Мария Давыдовна кылгаш, Степан Агбаанович тоожунуң орус дылга үнеринге дадагалзап турда-ла, "Молодая гвардия" ном үндүрөр черге чедирген. "Аңгыр-оолдун тоожузу" орус дылга "Повесть о светлом мальчике" деп аттыг үнерге, бо тоожуну ол үениң тыва чогаал критиказы эки деп үнелеп эгелзэн. "Аңгыр-оолдун тоожузу" баштай тыва дылга парлаттынарга, эрги тыва амыдырал-чуртталга дугайында чогаалдың херээ чүл, ону кым билбес боор, шоолуг звес чогаал-дыр дээн хөөн ынчан чавырылган. Ооң дугайында Степан Сарыг-оол "Аңгыр-оолдун тоожузуңуң" дугайында бодунун дем-деглелдеринде бижип каан.

1948 чылда Марияның согур-шөйүндүзү хенертен чарлып аарааш, эмнелгеге эмнедип чыдырда, Сарыг-оол аңаа ужуражыр дээш чеде бээрге, киирбээн. Кайывыс-даа Тыва чурттуг бис, Мария Черноусова мээң кадайым-дыр деп Степан Сарыг-оол эмчилерни мегелээш, Марияны жаап-тежээп турган. Чогум-на эмнелгеге Сарыг-оол Марияга "Кайывыс-даа өскүс-чаңгыс-тыр бис, салым-чолувусту доңнаштырып алылы" — деп чугаалаан. Ынчан олар кайызы-даа баштайгы өг-бүлелерин өлүмчидим уржуунда чидирген турганнар. Мария Давыдовна биле Степан Агбаанович хөй чылдар дургузунда чаңгыс чогаадыкчы болгаш амыдыралчы сеткил-хөөнүг чурттап келгеннер.

Ат-алдарлыг эр кижиниң
чанынга угаанныг херээ-
жен чоруур деп чугаа бар.
Тыванын улустуң чогаалчызы
Степан Сарыг-оолдуң чанынга
чораан ындыг херээжен киж
Мария Давыдовна Черноусо-
ва-Сарыг-оол.

/ Шаңгыр-оол СУВАҢ,
чогаалчы.

Үн режис- суразынга өөрөткөн

Эрткен дыштаныр
хүннерде республиканың
культура-дыштанылга
төптериниң специалисте-
ри «Үн режиссуразының
үндесиннери» деп програм-
мага өөредилгени эрткен.

Аңаа Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Кызыл, Чеди-Хөл, Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Тожу кожууннардан 23 культура ажилдакчызы билин бедиткен.

Кичээлдерин ТР-нің
культура сайыдының бирги
оралакчызы, мергежил-
диг үн режиссёру Сергей
Монгуш чоруткан. Культу-
ра бажыңнарының болгаш
төптерінің специалистеринге
үн режиссёрунун ажилының
чугулазының дугайында база
үн тургузарының нарынын,
ол ышкаш концерт үзінде
кандыг «акустиктиг ребустар-
ны» тыварын дуржулгалыг үн
режиссёру тайылбырлап бер-
ген. Өөредилгениң практиктиг
кеззэнде В.М. Халилов аттыг
Тываның күрүнө филармония-
зынга үн улгаттырар техниктиг
херекселдер-биле ажилдаар
аргаларга өөренгеннер.

«Культура адырының специалистери чүгле билиин бедидеринден аңгыда, чаа профессионал деңнелче үнеринге боттарының профессионал арга-мергежилдерин сайзырадыр дэзш кызып турары өөрүнчүг-дүр. Билиг бедидер өөредилгенин үшкү кеззэ апрель 13–14 хүннеринде уламчылаар» — деп, Республиканың улусчу чогаадылга болгаш дыш-танылга төвүнүң кадрлар болгаш организастыг ханды-рылга килдизиниң начальниги Жанна Монгуш чугаалаан.

/ Бистиң корр.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тывамедиагрупп" ПБ"
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

**Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:**
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская,100,
каът 2, каб.206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94

Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солунну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПН № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыганын материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружубиле дүүшпейин барып болур. Айыттыганын саннары болгаш ескедаа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекизи:
хуу кижилерге — П6855.

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнөр
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуң почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2527 кезек

2024 ЧЫЛДА
“ШЫН” СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛGAZY:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10